

## CHAPTER 6

# *NETİCE-İ SA'Y VE KAYINVALİDE: ŐEHİRİN EMEK COĞRAFYASI*

## *NETICE-I SA'Y AND KAYINVALİDE: MAPPING LABOR IN THE CITY*

**Çimen GÜNAY-ERKOL<sup>1</sup>**

<sup>1</sup>Dr. Öğretim Üyesi, Özyeğın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi,  
İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye  
e-mail: Cimen.Gunay@ozyegin.edu.tr

DOI: 10.26650/BS/AA14.2021.001-1.06

### ÖZ

Yazarlara metinlerinde iktisadi tartışmalar yürütmelerini ve böylece okurları ticarete atılmaya ve girişimciliğe teşvik etmelerini öneren Ahmet Midhat'ın bu öğüdünü tutan kişilerden biri Rüsumat Emaneti Muhasebe Kalemi Kâtibi Mehmet Tahir Efendi'dir. Mehmet Tahir'in *Netice-i Sa'y* (1893-94) adlı uzun öyküsünde, Arap limanlarından birinden yola çıkıp İstanbul'a kimsesiz ve yoksul biri olarak varan ve büyük bir gayretle hayata sıfırdan başlayan bir gencin yaşamından dramatik sahneler sunulmaktadır. Mehmet Tahir, Ahmet Midhat'a benzer bir şekilde, emek konusunda okurlara öğütler verir; çok çalışma, sabır gösterme ve girişken bir ruhla hareket etme gibi temalar çerçevesinde ve Osmanlı iktisadi ahlâkı doğrultusunda, bu gencin İstanbul'da yaşadığı dönüşümü değerlendirir. Bundan bir sene sonra yayımlanan Mehmet Tahir imzalı *Kayınvalide* adlı öyküde ise, "Ailede adaletli emek nasıl olmalıdır?" sorusu açıkça merkezdedir. Bir anne oğlunu çirkin bir kızla evlendirmek, böylece evin işlerini ona hiç başkaldırmadan yapacak bir gelin sahibi olmak istemektedir. Ancak oğlu, annesinin kendisine uygun bulduğu bu çirkin kıza âşık olur ve onu, genç kadını evde bir köle gibi kullanmak isteyen annesine karşı savunur. Yeni neslin eskinin âdetlerini sürdürmeye direnmesini konu eden Mehmet Tahir, bu öyküsünde de bir aileyi ayakta tutacak şeyin evin içindeki adaletin gözetilmesi olduğunu vurgular. Bu bildiriye, İstanbul'un emek coğrafyasını evin dışında ve içinde irdeleyen Mehmet Tahir'in metinlerindeki adalet vurgusu ile yazarın bireysel çıkarın topluluk çıkarı üzerinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusu hakkındaki ve toplumun en küçük yapıtaşı olarak aile konusundaki görüşleri ele alınmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Őehir, yoksulluk, emek, aile, edebiyat

## ABSTRACT

The author Mehmet Tahir, an officer in the editorial office of the accounting section of the Customs Office, followed Ahmet Midhat's recommendation to discuss economics in fiction in order to promote commerce and entrepreneurship. His long story *Netice-i Sa'y* (1893-4) shows dramatic scenes from the life of a boy who departs from an Arabic port and arrives in Istanbul alone and penniless, and, with great effort, starts a new life. Mehmet Tahir, imitating Ahmet Midhat, advises the reader about labor; he uses the transformation of the boy in terms of his economic conditions in Istanbul around Ottoman economic morals to discuss themes such as work, patience, and the entrepreneurial spirit. In his *Kayınvalide*, which was published a year later, the question of how labor can be fairly shared in a family is explicitly at the center. A mother wants her son to marry an ugly girl, to make her an obedient domestic worker at home. But her son falls in love with the ugly bride chosen by his mother, and defends her against his mother, who attempts to treat her like a slave at home. Mehmet Tahir deals with the new generation's resistance to old traditions and emphasizes in this story that the supervision of justice at home is what sustains a family. Mehmet Tahir explored the labor geography of Istanbul in and out of the home. This paper explores the emphasis on justice in Mehmet Tahir's texts together with his views on the question of prioritizing personal good over common good and his views on family as the basic building block of society.

**Keywords:** City, poverty, labor, family, literature

## EXTENDED ABSTRACT

Mehmet Tahir penned three books, *Teshil-i Teehhül* (Facilitating Marriage) (1893 M, Mahmud Bey Press), *Netice-i Sa'y* (The Result of Labor) (1895 M, Mahmud Bey Press), and *Kayınvalide* (Mother-in-Law) (1896 M, Istepan Press), all of which deal with topics such as family, home economy, and economic struggles in everyday life. Mehmet Tahir was an officer in the editorial office of the accounting section of the Customs Office when he published these texts. Because his name is confused with the famous Mehmet Tahir Münif Pasha, a high-ranking Ottoman bureaucrat, *Netice-i Sa'y* and *Kayınvalide* are listed under Mehmet Tahir Münif Pasha's name in the General Catalog of the National Library. This paper is intended to position Mehmet Tahir's two long stories, *Netice-i Sa'y* and *Kayınvalide*, in the broader trend of producing literature with an economic thrust in the late Abdülhamid era, a trend which gained a new emphasis after Ahmed Midhat's 1879 works such as *Economy-politics*, *Love of Work*, and *Cooperation and Division of Labor*.

*Netice-i Sa'y* is focused on a young expat boy who arrives in Istanbul penniless and alone from an Arabic port. He makes a fresh start and tries to earn money first by begging, then by selling water and finally by writing petitions upon demand in front of the New Mosque. He traverses places such as Bab-ı Ali and Divanyolu, where lots of people refuse to give him

money when he begs, but one bypasser finally gives him some money and the young boy uses this money to find new opportunities. Mehmet Tahir not only gives advice to young people about how to develop new work ideas, but he also elaborates on ways of accumulating wealth and discusses how personal well-being needs to be balanced with the collective good. When he starts earning money, the young boy helps other disadvantaged people. He never eats more than what is required to carry him to the next day, and he spends his money very carefully. This story emphasizes hard work and patience and elaborates on entrepreneurship and how to economize.

Kayınvalide is the story of a mother who seeks a bride for her son in an arranged marriage. She chooses a very ugly young woman so that the woman will be submissive in marriage, and for her own motherly power to reign at home. Contrary to her plans, however, her son falls in love with the ugly bride at first sight, and he starts to defend her rights at home. The mother-in-law realizes that she won't be able to dominate her and leaves the house. After a few years, she sends a letter to the couple begging for mercy, asking them to accept her apology. The story gives a noteworthy account of justice, reminding the reader that even loving figures such as mothers can make faulty decisions and discriminate.

These stories emphasize the importance of a fair and decent division of labor and the urgency of creating an economic system supported by social justice at home and in society. Netice-i Sa'yı asserts that attempts at money-making should be accompanied by a moral system that protects the poor, and Kayınvalide asserts that a balanced union of work and justice should be one of the founding pillars of the nuclear family.

In an era characterized by discussions of economic liberalism, in which several writers created poor characters pushed into crime or prostitution to create a dramatic effect for readers, Mehmet Tahir prefers to use positive characters as primary personas and to reflect on humanistic values in his works, reminding his readers of the importance of charity, and emphasizing that attempts at personal profit should not be separated from societal dynamics. His emphasis on exploitation at home, in this sense, is an avant-garde attempt. Netice-i Sa'yı ends with the young boy achieving enough economic success to start a new family. Kayınvalide ends with the mother-in-law understanding her mistake and praising the nuclear family, which depends on mutual understanding. With such endings, Mehmet Tahir suggests that a fair system should be achieved both in the nuclear family and also in society.

## 1. Edebiyatta İktisat Tartışmaları ve Mehmet Tahir'in Yazarlık Serüveni

Mehmet Tahir, edebiyatla Osmanlı toplumu üzerinde nasıl bir sosyal etki yaratılmasının amaçlandığını, kurmaca karakterler aracılığıyla özellikle gençlere ne tip öğütler verildiğini görmek ve bu sosyal mühendisliğin, Osmanlı modernleşmesi için ne anlama geldiğini tartışmak adına önemli veriler içeren yapıtlara imza atmış bir yazardır. İmzasını taşıyan üç kitap tespit edilebilmiştir. Bu kitaplar, kronolojik sırayla: *Teshil-i Teehhül* (Evlenmeyi Kolaylaştırma) (1893, Mahmud Bey Matbaası), *Netice-i Sa'y* (Emeğin Sonucu) (1895, Mahmud Bey Matbaası) ve *Kayınvalide* (1896, İstefan Matbaası) adlı kitaplardır. Aile kurma ve ev geçindirme konularına ve bu süreçlerdeki iktisadi dengelere eğilen bu yapıtlarda, anlaşılır kılmak amacıyla basit örneklerle indirgenmiş bir adalet, sa'y (emek), sebat (kararlılık) ve kanaat (gözütokluk) tartışması göze çarpmaktadır. Mehmet Tahir, Osmanlı toplumuna yakışır adil bir sosyal ve iktisadi düzenin nasıl olması gerektiği sorusunu tüm yapıtları için geçerli kılmış, evlilik ve aile gibi unsurlar çerçevesinde eşitlik, yardımlaşma, tevekkül, girişimci olmak gibi konuları tartışmaya açmıştır.

Kitaplarını yayımladığı yıllarda, Rüsumat Emaneti Muhasebe Kalemi Kâtibi (Gümrük İdaresi Muhasebe Yazı İşleri Memuru) olan Mehmet Tahir'in hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Özellikle, isim benzerliğinin yarattığı güçlükler nedeniyle yazarın yaşamına ilişkin detayların tespiti daha da güçleşmektedir. *Osmanlı Müellifleri*'nin yazarı Mehmet Tahir (ö. 1925); Menemenlizade Mehmet Tahir (1893'te Maarif Nezareti Mektubi Kalemi müdürüdür, ö. 1903); Kadızade Mehmet Tahir (Osmanlı Şeyhülislamı, d. 1825); Malumatçı Mehmet Tahir (ö. 1912 *Malumat* gazetesi sahibi gazeteci, matbaacı, yayıncı); Binbaşı Mehmet Tahir (ö. 1940) ve Mehmet Tahir Münif Paşa (1893'te eski Maarif Nazırı, 1830-1910) gibi Osmanlı tarihine damga vurmuş isimlerle aynı adı paylaşması nedeniyle izini sürmek zorlaşsa da, Rüsumat Emaneti'ndeki memuriyet hayatı nedeniyle Mehmet Tahir'i bürokratik kayıtlardan izlemek mümkün olmuştur.

Ömer Karaoğlu, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme* başlıklı kitabında, Kazanlı bir Türk olan ve 1909'da kısa bir süre Rüsumat Emaneti'nde çalışan Musa Mehmetcanoğlu Akyiğitzade'nin Mekteb-i Harbiye Matbaasında basılan *İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat* (1316/1900) adlı yapıtını konu edinir. Bu yıllarda, Akyiğitzade ile Mehmet Tahir'in yolları Rüsumat Emaneti'nde kesişmiştir; bu gümrükteki memurluğun, dönemin, yardım faaliyetleri, iş, emek, tasarruf gibi konularına entelektüel merak duyan bürokrat ve memurlar için bir buluşma noktası teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Mehmet Tahir de aynı kalemde çalışan bazı

başka memurlar gibi, iktisat konusuna önem vermiş ve bu konuları ele almak istemiş, ancak teorik tartışmalar yerine, halkın anlayabileceği, basit ve gündelik hayattan örneklerle dolu kurmaca metinler ortaya koymayı tercih etmiştir. Sema Uğurcan, “Ahmet Midhat Efendi ve Elinden Tuttukları” başlıklı yazısında, gençken Ahmet Midhat Efendi’yi okuyarak okuma alışkanlığı kazanan, ilk yayınlarını onun eliyle yapan ve daha sonra da onun tesirinde hareket eden yazarlara değinir. Mehmet Tahir örneği, Ahmet Midhat etkisinin edebiyat çevreleri dışına da taşıdığını gösterdiği için dikkate değerdir (Uğurcan, 2006).

Mahmud Bey Matbaası’ndan çıkma *Teshil-i Teehhül*, iki yakın arkadaşın evlilik üzerine konuşmalarına dayanan bir romandır; olay örgüsü, uzun bir süre görüşmeyen iki arkadaşın karşılaştıklarında ayrı geçirdikleri zamanda olup biteni birbirlerine aktarmalarına dayanır. Mehmet Tahir, bu iki arkadaşın dertleşmelerine, evlilik, kadın ve erkeğin kamusal ve özel hayattaki yerleri, birbirleri ile nasıl ilişki kurmaları gerektiği, çalışma hayatları, evliliğin nasıl olması gerektiği gibi konuları dâhil eder ve satır aralarında, evliliğin ideal koşullarına ve evlilikte servetin idaresine ilişkin bir tartışma yürütür. Ailenin ekonomik bir birim olarak düşünülmesi ve aile servetinin adil idaresi gibi konular, küçük ölçekli birer mesele olarak ele alınıyor gibi gözükseler de, Mehmet Tahir, Ahmet Midhat’ın “Teavün ve Tenasur” (1874) hikâyesinin anafikrini yansıtarak, bir ailede sağlanacak adaletin, tüm ailelere sirayet edecek ve tüm Osmanlı toplumu için geçerli olacak sosyoekonomik bir kurala dönüşecek bir unsur olduğunu ima eder.

1311’de (m. 1895, Mahmud Bey Matbaası) kitap olarak yayımlanan *Netice-i Sa’y* (Emeğin Sonucu) adlı hikâyede, Arap limanlarından gelen bir gemiden inerek İstanbul’a ayak basan ve büyük bir gayretle hayata sıfırdan başlayan kimsesiz ve beş parasız bir gencin yaşamından kesitler sunulmaktadır. *Netice-i Sa’y*, sadece emek konusunda öğütler veren bir metin değil, aynı zamanda sosyal bir olgu olarak fakirlik/zenginlik ikiliğini değerlendiren ve toplumsal iyiliğin karşısına bireysel çıkar fikrinin nasıl yerleştirilebileceğini de tartışmaya açan bir metindir. Mehmet Tahir, bu genci örnek göstererek “emek” konusunda okurlara öğütler verir; çok çalışma, sabır gösterme ve girişimci ruhla hareket etme gibi temalar çerçevesinde ve Osmanlı iktisadi ahlâkı doğrultusunda bu gençteki dönüşümü değerlendirir. 1312’de (m. 1896, İsteban Matbaası) kitap olarak yayımlanan *Kayınvalide*’de ise, oğlunu kendi seçtiği bir genç kızla evlendiren bir annenin, gelinini özellikle çirkin kızlar arasından seçmesi, ancak oğlunun tatlı dilli bu kızı baştacı etmesi üzerine, kızı evdeki çeşitli gündelik işlerin hizmetçisi olmaya zorlayamayacağını anlayınca evi terk etmesi anlatılır.

Yazarının edebiyatçı kimliğine sahip biri olmaması nedeniyle kanonikleşmeyen bu metinler, edebiyat tarihlerinde yer bulmamış, yazarı da iktisat ve edebiyat tartışmalarında

pek ön plana çıkmamıştır. Hatta *Netice-i Sa'y* ve *Kayınvalide* Millî Kütüphane kayıtlarına, yanlışlıkla, Mehmet Tahir Münif Paşa'nın adıyla kaydedilmiştir. Ali Budak'ın hazırladığı kapsamlı biyografide gösterdiği gibi, Mehmet Tahir Münif Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aydınların bilimsel düşüncüyü yaymak için kendi aralarında kurdukları ilk bilim kurumlarından olan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin kuruluşunda emeği geçen, *Mecmua-i Fünûn*'u çıkaran, ekonomi bilgisi ile el üstünde tutulan ve fenni düşüncenin yayılması için çalışan, İkinci Abdülhamid'e ekonomi-politik dersleri veren ve “kendisinin bir maruzatı olduğunda da kolaylıkla huzura çıkıp arz edebilen,” talim terbiye kurulu başkanlığı da yapmış bir isimdir (aktaran: Budak, 2012, s. 86). Toplumdaki tanınırlığı ve aydın, mütercim, gazeteci kimlikleri nedeniyle hakkında pek çok tarihsel belge bulunabilen bir figür olan Mehmet Tahir Münif Paşa'nın aksine, Mehmet Tahir hakkında çok kısıtlı bilgi bulunabilmektedir. Deniz T. Kılınçoğlu, “İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek” başlıklı makalesinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki kayıtlara dayanarak, Mehmet Tahir'in 1911'de Rüsumat Emaneti'ndeki memuriyet görevinden emekliye ayrıldığını belirtmektedir (Kılınçoğlu, 2017, ss. 252-253).

Mehmet Tahir'in yazarlık serüvenini daha geniş bir iktisat ve edebiyat tartışması içerisine yerleştirmek gerekir; zira, arka arkaya yayımlanan bu metinlerin iş, aile, emek ve adalet gibi konular üzerinde ısrarla durması bir rastlantı değil. 1853 Ekim'inden 1856 Şubat'ına kadar süren Kırım Savaşı'nın ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen tarım ürünlerine duyulan ilginin artmasıyla birlikte yakalanan olumlu atmosferde, devletin içine düştüğü zorlukların “çalışma” ile aşılabileceği mesajı veren edebiyat metinleri diğer metinlere kıyasla daha da görünür olmuştur. Bu, tesadüf değildir; iktisadi sorunların önemini fark eden aydınlar arasında alevlenen “ekonomi-politik” tartışması kısa sürede edebiyata sirayet etmiştir. Her ne kadar, Ahmed Güner Sayar *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* kitabında Osmanlı şairlerinin iktisadi meselelere değinilerinden örnekler verdikten sonra “bu çizgideki örnekler pek rahatlıkla çoğaltılabilir. Ancak, bunlardan yola çıkılarak bir yere varılamaz” dese de, edebiyatın iktisatla kurduğu bağ araştırılmaya muhtaçtır (Sayar, 2000, s. 112). Sayar, hayata dair gerçeklikleri yansıttıkları için tarihçi ve edebiyatçıların tespitlerini tümenden yok saymaz; ama iktisat eğitiminin olmadığı bir dönemde bu değinilerle Osmanlı'daki iktisat meselesini tam kavrayamayacağımızı belirtir. Bu görüşe katılmakla birlikte, iktisadi meseleleri halkın anlayacağı dile tercüme edenlerin edebiyatçıları olduğunu hatırlayacak olursak, ferdi mülkiyet, üretim araçları, iktisadi rasyonellik gibi pek çok konunun edebiyatçıların temaslarıyla canlı tartışmalar haline geldiğini ve halk nezdinde görünürlük kazandığını söyleyebiliriz. Edebiyatta Ahmet Midhat Efendi bu tartışmaların başını çeker. İktisada duyduğu ilgi 1870'lerin başına

uzanan Ahmed Midhat, “Tarik-i Maişet” (Geçim Yolu) başlığı altında geçim yollarından bahseder, 1871’de “Teavün ve Tenâsur” (İş birliği ve Dayanışma) başlığıyla bir hikâye yayımlar. Borçlarını ödemekte zorlanan Osmanlı, 1876 yılında borç ödemelerini tümüyle durdurduğunu ilan ettikten sonra Ahmet Midhat Efendi bu meseleyi daha da merkezî görür ve 1879’da (1296) *Ekonomi Politik, Sevda-yı Sa’y ü Amel, Teşrik-i Mes’âî, Taksim-i Mes’âî* gibi iktisat üzerine olan yapıtlarını ardarda yayımlayarak emek-iktisat tartışmasına damgasını vurur. Önce *Tercüman-ı Hakikat*’te tefrika edilen, gördüğü ilgi üzerine yazarın kitaplaştırdığı *Ekonomi Politik*’i Sayar “iktisat bilgisini geniş halk katlarına ulaştırması açısından sahasında ilk” olan yapıtlardan biri olarak değerlendirmektedir (s. 376).

İlk tartışmalar Osmanlı’nın yaşadığı iktisadi güçlükler ve “geri kalma” problemi üzerinden, bir tür hesap problemi olarak açılrsa da, iktisat çok velud bir konu olduğu için, Ahmet Midhat’ın “millî iktisat” tartışması, bu konuya eğilen diğer yazarların da katkılarıyla, her yöne doğru genişler. Yazarlar toplumsal iş bölümünün ve dayanışmanın öneminden bireyciliğe ve tasarrufa, insanlar arasındaki sosyal eşitsizliklerden fakirlik karşısında alınması gereken önlemlere, moda ve tüketim kültüründen memuriyet hayatına ve girişimcilik konusuna kadar pek çok farklı konuya uzanırlar. Fakir oldukları için fuhuşa itilen genç kızlar (Halit Ziya’nın 1886-87’de tefrika edilen *Sefile*’si) veya öksüz, yetim, başıboş kalmış genç erkekler (Filibeli Ahmet Hilmi’nin *Öksüz Turgut*’u 1908-9) edebiyat metinlerinde daha fazla görünür olur. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914* başlıklı kitabında, kurmuş olduğu refah sistemiyle kendisini yoksulun yegâne koruyucusu olarak sunan Sultan Abdülhamid’in bu yolla iktidarına meşruiyet kazandırdığını belirtmektedir. Özbek, güvenlik nedeniyle Yıldız Sarayı’nın yüksek duvarları arkasına sığınmış olan Abdülhamid’in dış dünyayla sembolik bir dil üzerinden iletişim kurmak durumunda kaldığını Selin Deringil’e referansla aktarır (Özbek, 2016, s. 35). Dolayısıyla hayır işlerini iktidar stratejisinde merkezî bir konumda tutan II. Abdülhamid rejiminde (1876-1909) edebiyat, nasıl bir refah sisteminin Osmanlı için adil ve meşru olacağı tartışmasının yürütüldüğü bir alan konumuna, daha gözle görülür bir şekilde, yerleşir. İktisat tartışmalarından ve Abdülhamid rejiminin gündeminden etkilenmiş bir yazar olan Mehmet Tahir de metinleriyle ekonomi-politik ve emek tartışmalarına katılır.

Jale Parla, *Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım* adlı kitabında, mirasyedi olarak veya devlet kapısında memuriyet kovalayarak yükselmenin alternatifini olarak “girişimcilik” konusunun işlenmesine dikkat çekmekte ve Halid Ziya Uşaklıgil’in *Mai ve Siyah*’ını “Tanzimat’tan beri ilk kez” girişimciliğin bir alternatif olarak dile getirildiği bir yapıt olarak işaretlemektedir (Parla, 2012, s. 64). Mehmet Tahir, 1896’da tefrika edilen *Mai ve Siyah*’tan

bir yıl önce, bu konuyu *Netice-i Sa'y*'da işlemiştir. Mehmet Tahir, Ahmet Midhat'ın *Ekonomi Politik*'te üçe ayırmak suretiyle sınıflandırdığı sermaye türlerinin “yokluğu”ndan bir tür ders çıkarılması ve gayret etmenin önemini vurgulamak amacıyla hikâyesini kaleme almıştır. *Ekonomi Politik*'te Ahmet Midhat sermayeyi şu sözlerle açıklar:

Sermâye ise üç nevi' oluyor idi. Ne kadar mes'ûddur ol adam ki, elinde hem hâm eşya demek olan servet-i tabî'yye bulunsun, hem sermâye-i aslî olup emeği evvelce babalar tarafından sarf olunan âlât ve esbâb-ı lâzıme bulunsun, hem de bunları idâre edecek kâbiliyyet ve iktidâr gibi sermâye-i kesbî ve vehbî bulunsun. Bu üç sermâye bir adamda bulunur da, o adam yine mes'ûd olmaz ise, hakikaten kaldırıp kendisini denize atmalıdır (s. 30).

Mehmet Tahir, elinde eşya ve alet bulunmadan, kimsesi olmadan, bir gemiden beş parasız inen genç bir delikanlıyı kahramanı olarak seçerek ve bu gencin etrafına babasızlık temasını da içerecek bir yalnızlık inşa ederek, yetenek göstermek ve emek harcamak suretiyle, diğer sermaye türlerinin ele geçirilebileceğini gösterir. Yazar, hem hammaddeye, hem eşyaya, hem de bunları işleyecek yetenek ve iktidara sahip olup hâlâ mutsuz olan adamın kendisini denize atması gerektiğini söyleyen Ahmet Midhat'a selam durarak, kahramanını denizden getirmiş ve İstanbul'a ayak bastırır.

## 2. *Netice-i Sa'y*'ın İstanbul'u

*Netice-i Sa'y*'da kimsesiz delikanlı İstanbul'a ayak basar basmaz Bab-ı Âli Caddesi ve Ebussuud Caddesi taraflarında bir süre gezinir; ilk gecesini sokaklarda, viranelerde aç karnına geçirir ve yolları bilmediği için, biraz da şansın yardımıyla, dilencilik yapabileceğini düşünürken Divanyolu'na çıkar. Karşılaştığı kişiler ekseriyetle “İnayet ola!” (Allah versin!) diyerek onu görmezden gelirler. Bir buçuk iki saat boyunca on beş, yirmi kişi onu geri çevirir; ancak, sonunda, bir kişi ona az da olsa para verir. Mehmet Tahir, duyarsızlığa rağmen bu azıcık paranın bile yeni bir işe sermaye olmak üzere değerlendirilebilecek olmasına vurgu yapar; delikanlı açlığını tamamen gidermektense, nefsin köreltecek kadar yemek alıp kalan parayı değerlendirmeye çalışır. Delikanlı şöyle düşünür:

[...] Bununla on paralık ekmeğ alıp yediğim gibi yine evvelki hale geleceğim. Artık açlığa tahammüle de iktidarım yok. Ya ne yapayım? Bugün bununla kifâf-ı nefis etmekle beraber akşama kadar yine tesseül mü etmeli? Başka çare yok. Tâlih yardım eder ise her şey olur. Fakat berâ-yı ihtiyat bu köşecikte biraz daha sabr edeyim. Belki bu on paraya min-tarafillah bir arkadaş daha zuhûr eder. (s. 26)

Bu tercihin, daha genişletilerek adeta tüm İmparatorluk için bir kalkınma hamlesine dönüşebileceği sezdirilmektedir. Mehmet Tahir, yoldan geçen şık giyimli beylerin genç adama



yardım etmekte çekimser kaldıklarını, “gürûh-i fukara”da ise yardımlaşma bilincinin kendi doğallığı içinde oluştuğunu ifade eder (s. 27).

Dayanışma duygusu ve yardımlaşmanın önemi gibi temalar ile delikanlının dilencilikten sonraki işi de Ahmet Midhat’ın Mehmet Tahir üzerindeki kuvvetli etkisini hissettirir. Delikanlı dört gün dilencilik yaparak sermaye biriktirdikten sonra, bu parayla bir testi ve iki de bardak alır ve kalabalık mevkilerde su satmaya başlar. *Netice-i Sa’y*’da dilencilikten kazanılan paranın Göztepe suyu satma işine devredilmesiyle delikanlının hayatında yeni bir perde açılır; delikanlı, buradan kazandığı paranın da çok azını ihtiyaçları için harcıyıp kalanıyla kendisini yükseltecek bir yatırım yapmaya çalışır. Ancak belli bir miktarı aşan bir kâr elde edildiğinde, kendisine yatacak daha güvenli ve sıcak bir yer arayabileceğine kanaat getirir ve bir oda tutar.

İlk günlerde hiç eşyası yoktur; tahta üzerinde yatar. Ama toprak üzerinde yatmaya alışkın olduğundan, bir odasının olmasını ve tahta üzerinde uyumayı bir zenginlik olarak görmektedir. Mehmet Tahir, kahramanının “uykuya dalmadan evvel”ki iç sesini okurlara duyurarak, gayret göstermenin yanı sıra şükretmenin de önemli olduğu vurgusunu yapar. Delikanlı içinden şöyle demektedir:

Ben zilletin derece-i nihâyesine vâsıl olarak Cenâb-ı Hakk’ın lütfuyla şimdi menzil-i saâdete müteveccih oldum. Bir oda derûnunda tahta üzerinde yatmaklığım evvelki hâlime nisbeten bir saadettir. Bunun için Hâlik-i kâinâta bin kere teşekkür ederim. İktidâr-ı vücudiyem müsaid oldukça sa’y ü gayretim semeresiyle kesb-i nân ü saadet etmek emelinde olduğumu Cenâb-ı Hak âlimdir. Bugün bu odada yatan âcizin bundan sonra nerede bulunacağı verâ-yı perdeyi hafâdadır. Her dermendin destgîri hazret-i Allah’tır. Ben ise o Rabb-i rahîme an-samîmi’l-kalb mütevekkilim. (s. 31)

Su satma işiyle birlikte, delikanlı İstanbul’un sokaklarını, hangi saatte nerenin kalabalıklaştığını biraz daha iyi öğrenir ve kendisini bir satıcı olarak geliştirir.

Delikanlı, odasına eşya alabilecek zenginliğe eriştiğinde, artık yavaş yavaş bir başka mesleğe geçmeye de hazırdır. Bir yazı takımı ile kâğıt satın alarak Yeni Cami önüne gider. Beş altı sene sürecek olan bu arzuhâlcilik, hikâyedeki son duraktır. Buradaki başarısı, genç delikanlıyı görece daha iyi ve zengin bir hayata ve bir aileye kavuşturur. Mehmet Tahir, az kazanırken bile delikanlının kendisinden kötü durumdakilere yardım ettiğini, zor durumdakileri “İnayet ola!” diye başından savmak yerine onlara elinden geldiğince destek olduğunu özellikle vurgular. Dilencilik yaptığı zamanlarda Divanyolu’nda şık giyimli beylerden “İnayet ola!” lafını işiten delikanlının, kendi güç koşulları içinde para kazandığında açlığını köreltecek kadar yemek alarak, kendisi zor durumdayken bile ondan daha zor durumdakilere yardım etmesi, Mehmet Tahir’in eleştirisinin temelini oluşturur. Bireysel çıkarların öne geçtiği,

toplumsal birlik duygusunun ve düşüncesinin sekteye uğradığı bir atmosferin çöküşe hizmet edeceğinin, doğru olanın emek ve gayret göstermek ve yardımlaşmak olduğunun altı çizilir.

Bir diğer eleştiri de çok gayret göstermeden bir memurluğa yerleşmek ve devletin sırtından geçinmek isteyen gençlerdir. Mehmet Tahir, bu delikanlının birileri tarafından istihdam edilmeyi beklemek yerine, beş parasız ayak bastığı ve kimseyi tanımadığı İstanbul'da kendine fırsatlar yaratmasını ve sabır göstererek çalışmasını şu sözlerle öne çıkarır:

Akıllı çocuk kuvve-i kalemiyesinin hıdemât-i hükûmette istihdâm olunmasına müsaide derecede olmadığını bildiği için bir memuriyetle kayrılması zımında hiçbir tarafa mürâcâat etmemiş ve sanat-ı hâzırası ile de itilâf hâsıl eylemiş olduğundan beş altı sene kadar kemâl-i sebat ü metânetle Yeni Cami'de yazıcılık etmiştir. (s. 34)

Sonuç olarak, İstanbul'a geldiğinin üzerinden on iki sene geçtikten sonra, bir aile babası olarak geçimini sürdüren, işinde gayret göstermeye devam eden bu delikanlı, girişken bir genç adam olarak Dersaadet'in emek coğrafyasında yerini alır. Mehmet Tahir, *Netice-i Sa'y*'de dilencilikten para kazandığını gördüğü hâlde bu mesleği sürdürmeyen, kişisel rahatı için değil, kazancını büyütme için emek harcayan, kazancının kendisine yeten kısmından fazlasıyla kendisinden yoksul olan başkalarına da yardım eden genç erkek karakterini, hikâyenin sonunda (on iki yıl geçmiştir) bir aile reisi olarak taltif eder. Böylece, Osmanlı iktisadi ahlâkının temelini oluşturan yardımlaşma unsurunu da yüceltir ve delikanlıyı bir aile babası rolüyle ödüllendirmek suretiyle, toplumun ve ailelerin ayakta durması için emeğin ve yardımlaşmanın ne kadar temel bir unsur olduğunu da vurgulamış olur.

### 3. Kayınvalide ve Evin İçinde Adalet

*Kayınvalide*'de, Dersaadet'in emek coğrafyası bir evin içinden incelenmektedir. Bu metinde de aile birliği kilit bir konumdur. Aile toplumun küçük ölçekteki bir yansıması olarak ifadesini bulur. *Kayınvalide*'nin merkezindeki aile de, ayakta kalması için uğraş verilen Osmanlı devletinin bir metaforu olarak düşünülebilir. Daha iyi bir gelecek kaygısı ile aile kurma zamanının geldiğini hisseden genç bir adam, annesinden müstakbel eşini bulmak için yardım ister. Ama anne oğlunu çirkin bir kızla evlendirmek, böylece evin işlerini ona hiç başkaldırmadan yapacak bir gelin sahibi olmak istemektedir. İsteddiği türde bir kız bularak amacına ulaşsa da oğlu ile gelini arasında gelişen muhabbeti ve genç kızın baş kaldırmasını engelleyemez ve evi terk etmek zorunda kalır. Mehmet Tahir, böylece, ailenin adaletli emek üzerine kurulu olması gerektiğinin altını çizer. Eş seçiminde güzellik/çirkinlik kriterinin ne anlama geldiği, annenin iktidarını kaybetmemek için çirkin bir kızı gelin olarak görmek istemesi üzerinden tartışılır.

“Şimdiye kadar nazar-ı dikkatim önünden beş bin kız geçti. Fakat hiçbirini beğenemedim” (s. 39) diyen Kayınvalide, istediği gelini şu sözlerle tarif eder: “ben öyle bir kız isterim ki her hareketini benim görüşüm, emrim sebebiyle yapsın” (s. 70). Oğlu, bu durumu gayet normal karşılayarak annesinin talebine “elbette buraya gelen kız evin büyüğünün sen olduğunu anlayacak ve bittabii her emir senin tarafından verilecek, ne korkuyorsun? Hele gelin senin emrinin hilâfında bir harekette bulunsun. Derhal başımızın çaresine bakarız öyle değil mi valideciğim?” diye karşılık verir (s. 40). Damat gelini ancak nikâh gerçekleştikten sonra görür. Annesi korkutucu derecede çirkin bir genç kızı seçmiştir. Ancak kayınvalidenin planlarına uymayan bir şekilde, oğlu seçtiği geline âşık olmuştur. Oğlu annesine teşekkürlerini şu sözlerle ifade eder:

Şimdi şu saatte bu kızın uğruna feda-yı can etmek benim için işten bile değildir. Bu kızın benim nazarımda dünyada emsali yoktur. Varsın siması başkalarına o kadar güzel görünmesin. Fakat bana o kadar güzel geliyor ki itikadımca cihanda refikam gibi hoş-manzar kızlar nadirdir. Mamafih güzellik ne imiş ‘yüzün güzelliği hamamdan eve kadar, ahlâk güzelliği şarktan garba kadar’ mesel-i meşhuru malumdur. Güzel olup da ahlâkı fena olsa idi yahud lisanı tatlı olmasa idi hâlimiz ne olurdu? (s. 42).

Mehmet Tahir’in dış güzellik/iç güzellik tartışması gençlere maddi unsurlardan önce manevi konulara önem vermeyi salık verir ve ona uygun görüleni kabul etme, tevekkül duygusunun önemine vurgu yapar. Yazarın “şarktan garba kadar” süren “ahlâk güzelliği”ne vurgu yapması da bu meselenin Osmanlı kültüründeki merkezî önemine işaret etmektedir. Oğlu her ne kadar annesinin seçtiği “çirkin kız”ı karısı olarak kabul etmek konusunda tevekkül edebildiyse de, gelin Kayınvalide’nin fevri tutumuna benzer bir yumuşaklıkta yaklaşıp tevekkül göstermez.

Ertesi sabah anne bir yandan oğluna seçtiği kızı nasıl bulduğunu sorarken öte yandan genç kıza evde yapması gereken işleri sıralar ve kendi otoritesini şu sözlerle hissettirir:

Bak ben sana söyleyeyim hem benim yanıma böyle serbest serbest gelmeyeceksin. Yanıma geldiğin vakit oturmayacaksın. Ayakta duracaksın. Sabahleyin kalkar kalkmaz evin ne kadar işi varsa onları ifaya başlayacaksın. Hele bir iş eksik olsun seni berbat ederim. Oğluma öyle şarlatanca söz söylemeyeceksin kendini oğluma ziyade sevdirmeyeceksin. Anlıyormusun çenebazlığı bırakacaksın, her gün evi yukarıdan aşağıya süpüreceksin, yemekleri pişireceksin, su taşıyacaksın hâsılı her iş sana bakıyor buraya gelip bana lafazanlık edeceğine kalk da işine bak (ss. 43-44).

Kayınvalide’nin sertliği genç kızı isyan ettirir; gelin, bu eve bir cariyeye olarak gelmediğini, evin üyelerinden biri olduğunu tepkili bir şekilde söylemek zorunda kalır.

Bu kavgadan sonra, kayınvalide oğluna “bu evin hanımı senin zevcen imiş, öyle mi?” diyerek evden ayrılır ve genç çift annelerinden haber alamadıkları gibi nereye gittiğini de bulamazlar (s. 44). Hikâyenin sonunda (beş yıl geçmiştir) ellerine bir mektup geçer. Bu mektupta kayınvalide ölmek üzere olduğunu ve yaptığı hatanın farkına vardığını söylemektedir. Nikâhta keramet vardır lafının doğruluğunun, oğlunun evliliğiyle bir kez daha kanıtlandığını ifade eden kayınvalide, beş senedir hizmetçilik ederek geçinmek zorunda kaldığını söyleyerek, oğluna eşiyle mutlu olmasını, onu da unutmamasını dilediğini iletir. Emek sömürüsü yapmak istemiş, ama sömürülen, gurbette hizmetçilik etmek zorunda kalan kendisi olmuştur.

Gelin ve kayınvalide arasındaki çekişme çerçevesinde Mehmet Tahir, adil bir emek politikası gözetilmedikçe aile ve toplumun ayakta durmasının zorlaşacağına vurgu yapar. Yazar, tevekkül konusunda genç adamın çirkin de olsa eşini kabullenmesini olumlu görürken, kayınvalidesinin sözleri karşısında genç kızın tevekkül yerine tepki göstermesini bir aşırılık veya ahlâki bir sapma olarak göstermez. Genç kadının, kendisinden yaşça büyük olan ve hürmet göstermesi beklenen birine baş kaldırmakta haklı görülmesinin nedeni, Mehmet Tahir’in emek meselesini, karşılıklı saygı ve yardımlaşma gerektiren, adil olarak yürütülürse ancak Osmanlı toplumunu bir arada tutacak bir unsur olarak değerlendirmesidir. Bu anlamda yazar, genç kadının kayınvalideye başkaldırmasını annesinin sözünü üstün sayan erkek karakterine de destekleterek, kadın-erkek ilişkilerinde, evlilik ve aile dinamiklerinde geçerli olan, gelenekselleşmiş bazı kültürel meselelerin yeni bir gözle ele alınması gerektiğinin de altını çizmiş olur. Mehmet Tahir’in annesinin emek sömürüsüne karşı çıkan genç erkeği Osmanlı toplumuna yakışan kültürel modernleşme için belirginleştirmesi öncü bir tutumdur, önemli ve değerlidir.

## Sonuç

Evin içinde ve dışında emek tartışmasının edebiyat aracılığı ile yürütülmesinin Mehmet Tahir’in kaleminden çıkan sonucu, aile birliğinin neye dayalı olarak kurulması gerektiği ve paranın nasıl kazanılması ve idare edilmesi gerektiği gibi konularda gençlere yol göstermek olmuştur. *Netice-i Sa'y*, meselenin sadece çalışkan bir ruha sahip olmak değil, paranın azını harcamakla yetinip kalanını sermaye yapmak, yeni iş fikirleri bulmak, kanaatkâr ve azimli olmak olduğunu hatırlatır; *Kayınvalide*, evlilik birliğinin sağlamlığında eş seçiminin maddî değil manevî konular gözetilerek yapılmasının önemini vurgular ve evin içindeki iş bölümü konusundaki çatışmanın aileye dramatik etkilerini konu edinir.

*Netice-i Sa'y*'ı “sa'y etmeksizin mazhar-i refah olmak emelinde bulunanlar insan ıtlakına seza olmayanlardır,” (s. 19) ve “dünyaya gelmek çalışmak içindir. Çalışmak olmasa idi

insanlar dünyaya gelmezlerdi” (s. 35) gibi özlü sözlerle veya Necm suresi 39. ayeti (“Leyse li’l-insani illâ mâ se’â”, “ve gerçek şu ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”) gibi göndermelerle süsleyen Mehmet Tahir (s. 20), yoksulluğun şehirde bir kader olmaktan çıkabileceğini göstererek, emek verilirse başarılmayacak bir şey olmadığına vurgu yaparak ve Allah’a sığınarak gayret göstermenin ve az ile yetinmenin önemini hatırlatarak iktisadi çabanın tutumlu ve düşünceli bir ahlâkla birleşmesi gerektiğini göstermiş olur. *Kayınvalide*’de ise, bu ahlâkın aile içinde de kurulmuş olması gerektiği vurgulanır. Hak yiyerek, başkalarının emeği üzerinden iktidar sağlayarak yaşamak olumsuzlanır; bunun ortaya çıkaracağı kötü sonuçların altı çizilir. Anne gibi genelde kutsallıkla çerçevelenen bir figürün dahi, emek, adalet, ahlâk gibi konularda hatalı davranışlar sergileyebileceği, gençlerin mutlu bir aile yuvası tesis edebilmek için dikkatli ve adaletli düşüncelerinin ve davranmalarının gerekliliği vurgulanır.

Fakirlik nedeniyle suça itilen, fuhuşa sürüklenen, kimsesiz kaldığı için felaketten felakete sürüklenen karakterleri merkeze alarak okurlar üzerinde dramatik bir etki yaratmayı amaçlayan yazarlardan farklı olarak Mehmet Tahir, olumlu örneklerle ilerlemeyi, iktisadi liberalizm tartışmalarının yapıldığı bir dönemde, insani değerleri ve yardımlaşmayı hatırlatmayı, bireysel çıkarların ve kâr etme çabasının toplumsal ilişkilerden bağımsız düşünülemediğinin altını çizmeyi tercih etmiştir. Ev içindeki sömürüye dikkat çekmesi de öncü bir hamledir. *Netice-i Sa’y*’ın sonunda delikanlının bir aile çatısı altında mutluluğa kavuşması, *Kayınvalide*’nin sonunda da aile birliğini tehdit eden annenin pişmanlığa kapılıp yaptığı hatayı anlaması, emek ve adalet konusundaki hassasiyetin toplumda sistematikleştirilmesi gerektiğini vurgular. Böylece Mehmet Tahir, toplumu ve ülkeyi ayakta tutacak düzenin nasıl olması gerektiğini de göstermiş olur.

## Kaynakça / References

- Ahmet Mithat. (2005). *Ekonomi Politik*. (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayanlar: Erdoğan Erbay ve Ali Utku) Konya: Çizgi Kitabevi.
- Budak, A. (2012). *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Karaoğlu, Ö. (2018). *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme: 19. Yüzyıldan Portreler-Olaylar-Belgeler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kılınçoğlu, D. T. (2017). İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu’ndan Üç Örnek. Çiğdem Boz, Kaan Öğüt, Ahmet Deniz Bozkurt (Ed.) *İktisat ve Diğer Bilimler* içinde (s. 231-266). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmet Tahir (2019). *Dersaadet’te Emek: Netice-i Sa’y ve Kayınvalide*. (Hazırlayan: Çimen Günay-Erkol) Konya: Palet Yayınları.
- Mehmet Tahir (1311 [1893]). *Teshil-i Teehhül*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.

Mehmet Tahir (1311 [1895]). *Netice-i Say*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.

Mehmet Tahir (1312 [1896]). *Kayınvalide*. Dersaadet: İstapan Matbaası.

Özbek, N. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Parla, J. (2012). *Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sayar, A. G. (2000) *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması: Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Uğurcan, S. (2006) Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları. Nükhet Esen, Erol Köroğlu. (Ed.) *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar* içinde (s. 289-308). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.